

PAVLOVITS TAMÁS

Az emberlét unalma

*„Természetünk a mozgás, a teljes nyugalom a halál.”
(Pascal)*

„Kamaszkorom egyik legmegzavaróbb élménye volt, hogy a nagy regények unalmasak. Később rájöttem, hogy a remekművek nem unalom előttiék, hanem unalmon túliak” – írja Pilinszky.¹ Az unalom azonban nem a műalkotások sajátja, hanem a léleké, amely befogadja őket. Túljutni az unalmon nem más, mint megtanulni úgy olvasni, hallgatni, nézni a remekműveket, hogy befogadásuk ne az unalom zavarát, hanem azon túl mély létélményt okozzon. Mi történik a lélekben, amikor az ember unatkozik, és hogyan lehet túljutni az unalmon? Tegyük fel e kérdéseket Pascalnak, aki valószínűleg elsőként firtatta az unalom mibenlétét a nyugati kultúra történetében. Pascal szerint elsősorban nem a műalkotások, hanem maga az élet unalmas. Ezért ha meg akarunk tanulni élni, az unalommal kell számot vetnünk. Pascalt feltehetően azért tekintik az egzisztencializmus előfutárának, mert tipikusan modern módon ő szentelt először figyelmet az ember mindennapi létmódjának, amelyet az unalom és szórakozás viszonyrendszerével írt le. A pascali unalom megelőlegezi a szorongás kierkegaardi, heideggeri és sartre-i fogalmait, hiszen olyan zavaró érzésre utal, amely az emberi végességgel és a halállal kapcsolatos. A pascali unalom értelmezésekor fontos figyelembe venni, hogy az általa használt kifejezés (*ennui*) többjelentésű, amit csak részben ad vissza az unalom szavunk. Jelenti egyrészt az eseménytelenség és a tétlenség okozta kellemetlen érzést, de kifejezi a haláltól való elviselhetetlen szorongást is. A poliszémia lényegében az érzést

Írásom az OTKA 81165-ös számú pályázatának támogatásával készült.

1 Pilinszky János: *Szög és olaj*, Vigília, Budapest, 1982, 389.

jellemző fokozatosságból ered, amely a kellemetlenségtől az elviselhetetlen szorongásig terjed, és amelynek teljes skálája megjelenik Pascal szövegeiben. Ennek köszönhetően az unalom egy szerteágazó fogalmi hálóba illeszkedik: összefügg egyrészt az időbeliséggel, a szórakozással, a halállal, az ürességgel, a semmivel, másrészt a megnyugvással és a boldogsággal, pontosabban ezek elérhetetlenségével. Az unalom elemzése a pascali pszichológia legmélyére vezet bennünket.

Mindenki ismeri Pascal téziséét, miszerint az emberek összes boldogtalansága abból az egyszerű tényből fakad, hogy képtelenek nyugodtan megülni egy szobában. A nyugalomra való képtelenség minden társadalmi folyamat motorja: az emberek ezért akarnak mindig mást és többet annál, mint amijük van, ezért fognak veszélyes vállalkozásokba karrierjük építéséért vagy vagyonuk növeléséért, ezért törnek elismerésre és sikerre, és ez a magyarázata annak, hogy szabadidejüket csak emberekkel körülveve, vagy legalábbis figyelmüket valamilyen szórakoztató tárggyal lekötve képesek eltölteni. Az ember a nyugalom helyett mindig a szórakozást választja. Minden ilyen tevékenység a magány biztonságát a külső körülményektől való függőségre cseréli, ami előbb-utóbb megbosszulja magát, és a várt boldogság helyett boldogtalanságot szül. Ha a boldogságot a karriertől, a hatalom és az elismerés megszerzésétől várjuk, akkor könnyen úgy járhatunk, mint az uralkodó, akinek mindez megadatott, ám akinek folyton le kell kötni a figyelmét, nehogy észrevegye, hogy lényegében ugyanolyan boldogtalan, mint bármely nincstelen alattvalója.

Ezt a viszonylag egyszerű sémát gyakran azonosítják Pascal véleményével, mintha éles társadalom- és emberkritikával ostromozná a szórakozást, és azt akarná sugallni, hogy vonuljunk magányba, ahol megtaláljuk a boldogságot. A helyzet azonban ennél sokkal bonyolultabb. Az ember ugyanis a magányban nem a boldogságot, hanem az unalmat találja. A nyugalomra való képtelenség csupán a felszíni oka a szórakozásnak, ezért megértéséhez annak alapjáig, az unalomig kell hatolni. A kérdés ez: mi a lényege a szórakozásnak nevezett tevékenységkényszernek, és honnan ered az unalom, amely képtelenné tesz a nyugalomra?

Ha közelebbről megvizsgáljuk, mit is nevez Pascal szórakozásnak, akkor meglepő eredményre jutunk. Nyilvánvalóan szórakozás a szabadidő eltöltési módja a társasági életben, a szalokban, az udvarban: az elmés társalgás, a multság, a tánc, a játék, a vadászat stb. Szórakozásnak minősül ugyanakkor a hivatalok vásárlása és gyakorlása: a kereskedelem, a katonáskodás és minden olyan pálya, amelyek társadalmi elismeréssel és karrierrel járnak. Szórakozás továbbá a tudomány művelése: matematikai problémák megoldása, fizikai elméletek felállítás és igazolása, vagy a filozofálás bizonyos módjai. Am – miként egy kortárs értelmező rámutat – Pascal ezeken túl szórakozásnak tekintett általában a munkát is, nemcsak ama hivatásokat, amelyeket

vagyonos nemesek idejük eltöltése végett gyakorolnak, hanem azokat is, amelyet az ember saját vagy mások léte fenntartásáért végez: a földművelést, a betegek ápolását, a nevelést stb.² Röviden: minden tevékenység szórakozás, és mivel az ember léte tevékeny, ezért a szórakozás jegyében áll. A szórakozás így nem egy választás eredménye, hanem az emberi élet szükségszerű velejárója. Ez máris árnyalja a képet Pascal szórakozás-kritikájáról. Mi vezet hát ehhez a meghaladhatatlan tevékenység-kényszerhez? Pascal szerint nem a korban oly népszerű *conatus* (lásd Hobbes, Spinoza, Leibniz filozófiájában), azaz a törekvés az életben maradásra, hanem az unalom. Az emberlét unalma.

A szórakozás mint tevékenység talán legfontosabb jellemzője, hogy közben nem gondolkodunk. Ez nem azt jelenti, hogy tevékenység közben ne használnánk az eszünket, hiszen a szórakozottság a gondolkodásnak csak azt a formáját akadályozza, amely önmagunkra irányul. Az, hogy a szórakozott ember nem gondolkodik, azt jelenti, hogy nem gondol önmagára. Pascal a szókratészi „Ismerd meg tenmagad!” hagyományának követője lévén ezt súlyos, bár nem megbocsájthatatlan hibának tartja. A magány egy szobában elsősorban azért unalmas, mert képtelenek vagyunk megakadályozni, hogy önmagunkra gondoljunk. Ez történik a királlyal, vagy bármely sikeres és boldognak látszó emberrel, ha magára hagyják, sőt még inkább azzal, akit a közelmúltban valamilyen sorscsapás ért (elveszítette egyetlen fiát). Az önmagunkra gondolás olyan természetű, hogy nem tudjuk magunkat nem lényegileg elgondolni. A magányos szobában önmagunk (ami nem azonos az énünkkel!) elkerülhetetlenül és lényegileg adódik gondolkodásunk számára, mégpedig oly módon, hogy semmit sem kell érte tennünk. Épp ellenkezőleg, mivel ez a reflexió elkerülhetetlen és elviselhetetlen, azért kényszerülünk tenni valamit, hogy ne következzen be. Ebből fakad az emberi tevékenységkényszer: a kifelé fordulás, a mulatság, a gondúzás, a szórakozás. De mi ennek az önadódnak a tartalma? Az ember önmagát lényegileg, tehát véges lényként gondolja el. A végeség pedig a halál elkerülhetetlenségének gondolatában, valamint a végtelen hiány érzetében, az üresség vagy a semmi képzetében jelentkezik. Pascal nem állítja, hogy saját végességünket tiszta evidenciával gondoljuk el az unalomban, de azt igen, hogy a végesség elgondolását elviselhetetlen súllyal nyomatékositja a halál és a semmi:

Unalom.

Semmi nem oly elviselhetetlen az ember számára, mint teljes nyugalomban maradni szenvedélyek, ügyek, szórakozás és tevékenység nélkül. Az ember ilyenkor a semmijét, elhagyatottságát, függőségét, gyengeségét, ürességét érzi. Visszafojthatatlanul feltör lelke legmélyéről az

2 Guénancia, Pierre: *Divertissements pascaliens*, Hermann, Paris, 2011, 204.

unalom, a sötétség, a szomorúság, a keserűség, a bosszúság és a reménytelenség. (515/131)³

Az emberi létezés alapvető diszpozíciója tehát az unalom, a szórakozás legfőbb funkciója pedig az unalom-űzés, azaz a végesség, a halál, a semmi elfedése. Tegyük fel hát újra a kérdést: vajon Pascal valóban ostorozza-e a szórakozást, vagy inkább az emberlét elkerülhetetlen velejárójának tartja?

Az önmagunkra gondolás nehézsége a magányban az ember időbeliségével függ össze. A racionális reflexió múltra, jelenre és jövőre osztja fel az életfolyamot. A múlt csak emlékképekben él, a jövő pedig csupán fikció. Az időnek és az életnek egyetlen reális momentuma van: a jelen. Ez a valóság, ez a lét, ez az élet. Ám az ember gondolkodásánál fogva vagy a múltba fordul, vagy a jövőben kalandozik, de sohasem él a jelenben. Nem hanyagságból, hanem annak okán, hogy a jelen elviselhetetlen. Annak ellenére, hogy egyedül a jelen az emberlét sajátja, és egyedül ezzel van bensőséges egységben, a jelen gondolata „lesújtja” és „megsebzi” az embert (80/172). A jelen gondolata nem más, mint önmagunk lényegi elgondolása, ami a végességgel, a semmivel és a halállal terhes. Az emberlét mély paradoxona, hogy a létet, mint valami ragály, megfertőzte a semmi, az életet gyökerénél tartja fogva a halál. Ezért lehetetlen tisztán élni az életet: életünkkel a halálunkat is éljük, létünk keveredik a semmivel. Így pedig „soha nem élünk, mindig csak remélünk élni” (80/172).

Az unalom az emberi természet lényegéhez tartozik, és ha alkalom adódik rá, a lélek legmélyéről tör fel ellenállhatatlanul. Pszichológiailag két ösztönnek, egy félelemnek és egy váagnak a feszültségére bontható. Az egyik ösztön a halálfélelem, a másik a boldogság vágya, amely keveredik valami homályos tudással a megnyugvásról, miszerint a boldogság nem tevékenység, hanem nyugalom és béke. A két ösztön ellentétes irányú: az egyik a nyugalomtól való menekülésre sarkall, a másik a nyugalmat keresi. Az ember e két ellentétes erő áldozata, amely meghatározza életének zavaros és teljesíthetetlen programját: a tevékenységen keresztül jutni el a megnyugváshoz. E két titkos ösztön végső magyarázatáért az ember eredetéhez kellene visszanyúlni, amely mitikus homályba vész. E mitikus eredet egy olyan múltnak az emléke, amely talán soha nem volt jelen, egy olyan múlté, amelyben az életet még nem tartotta fogva a halál, a lét nem keveredett a semmivel. Mitikus nyelven ezt a bűnbeesés előtti állapotnak, elvesztését ősbűnnek, a jelenre gyakorolt hatását pedig áteredő bűnnek nevezhetjük. De hogy voltaképpen ez mit jelent, az a leg-

3 Pascal, Blaise: *Pensées*, szerk. Philippe Sellier, Garnier, Paris 1999. – A *Gondolatok* saját fordításomban idézem. A főszövegben a zárójelben szereplő első szám a Sellier-féle osztályozásra, a második a magyar *Gondolatok* kiadásban (Gondolat, Budapest, 1978, ford. Pődör László) található Brunschvicg-féle osztályozásra utal.

nagyobb rejtély. Az emberlét magyarázata itt misztériumba vész: „Mivoltunk szálai eme örvényben csomózódnak kibogozhatatlanná: az ember felfoghatatlanabb e rejtély nélkül, mint amelynyire e rejtély felfoghatatlan az ember számára” (164/434).

Pascal mélyebben és megbocsájtóbban gondolkodik az emberről, mint az egydimenziós ember, a tömegember vagy az akárki 20. századi kritikusai. Nemcsak szükségszerűségként érti meg az emberi végességet és az abból fakadó mindennapi létmódot, hanem kritikával illeti a kritikusokat is. Aki nem érti meg, miért elengedhetetlen szükségszerűség a szórakozás, az nem érti sem az unalmat, sem az emberi természetet. Az unalom megértése nélkül a szórakozás kritikája ugyanolyan hívságos, mint maga a szórakozás. Hiába tanácsolta Kineász saját uralkodójának, Pürrhosznak, hogy ne a hódítások által akarjon megelégedettségre jutni, azaz ne azon fáradozzon, hogy megpihenhessen, hanem válassza egyből a nyugalmat, ez a tanács értelmetlen, mert nem vet számot az emberi természettel. Mindazonáltal Pascal nem a sztoikusokat követi, és nem Spinozát előlegezi meg, akik szerint a valóság szükségszerűségként történő megértése elvezet a megnyugváshoz. Pascal számára sem a szórakozás kritikája, sem a beletörődés a szórakozás szükségszerűségébe nem jelent megoldást. Az emberi természet paradoxona itt kiútatlanságba vezet: „A sztoikusok azt mondják: »Szálljatok magatokba! Ott leltetek megnyugvára.« – És ez nem igaz. Mások azt mondják: »Menjetek ki [a világba], és keressétek a boldogságot a szórakozásban.« – És ez nem igaz. Betegségek jönnek.” A megnyugvás nem belül és nem kívül található. Akkor hol? Túl az ellentétén: „A boldogság nem kívülünk és nem bennünk van. Istenben van, kívülünk és bennünk” (26/465). Az embernek így csak e paradoxon felismerése marad.

Pascal tehát nem kritizálja, hanem alapjáig hatolva megérteni próbálja a szórakozást és az unalmat. Ez azonban még mindig csak féligazság. Pascalnak az unalommal és a szórakozással kapcsolatos kijelentései szándékosan kétértelműek: egyszerre olvashatóak kritikaként és a szükségszerűség leírásaként. E kétértelműség az olvasás során feszültséget okoz. Ha a szórakozás szükségszerűség, akkor nem tehetünk ellene semmit, ám ha helytelen életmód, akkor felmerül a kérdés: mi a teendő? Ez a feszültség különösen éles megvilágításba helyezi a *par excellence* etikai kérdést: vajon meg lehet-e tanulni élni? Az élet megtanulása az élet elsajátítását jelentené, ami nem más, mint túljutni az unalmon. Az élet elsajátítása: megnyugvás és boldogság. Magányban azonban az unalom nem hagy nyugtot, sőt oly zaklatottságot okoz, amitől nyugalmat a tevékenységben keres az ember. A szórakozás azonban nem túl van az unalmon, hanem tőle innen, hiszen a szórakozás a nyugalom ellentéte: tumultus, zaklatottság. Így sehol sincs megnyugvás. Úgy tűnik, a kérdésre nincsen válasz, a paradoxonnak nincsen megoldása, az ember saját természetének és sorsának áldozata.

Mégis, mintha egy kiskaput nyitna a gondolkodás pascali értelmezése. A gondolkodás bizonyos formái, mint például a matematikai vagy a filozófiai gondolkodás, maguk is időtöltésnek, szórakozásnak minősülnek. Ám van olyan gondolkodás, amely, ha nem is mentes a szórakozástól (hiszen időben zajlik és reflexív), irányát és szándékát tekintve mégis ellentétes azzal, mert nem az unalomtól való elfordulást, hanem az azzal való szembenézést szolgálja. Ez a gondolkodás olyan önreflexió, amelynek célja az önmegismerés. Nem pusztán az öntudat megismerése, amely a „gondolkodom, tehát vagyok” descartes-i evidenciájába torkollik, hanem önmagam megismerése, amely minél mélyebbre hatol, annál homályosabbá válik, míg végül feloldhatatlan paradoxonokba ütközik. Önmagunk megérthetetlenek vagyunk, ám nagy szükségünk van e megérthetlenség megértésére. A végtelenségig feszített önmegértés folyamata, amelyet éppen az unalom értelmezése demonstrál, szembenézés a végességgel, és annak az elviselhetetlen egzisztenciális tehernek a felvállalását jelenti, amelyet létünk alapjaiban hordozunk. Ennek a tehernek a felismerése önnön, halállal összefonódó életem vagy semmi-be játszó létem elfogadása révén valósul meg. Saját létem határoltságának tapasztalata a haláltól való rettegésben, valamint a boldogság és megnyugvás vágyának felismerésében és elfogadásában áll. Az önmegértés soha nem jut el a tiszta és elkülönült belátásig, ám ennek ellenére komoly egzisztenciális és etikai hozadéka van. „Meg kell ismernünk önmagunkat!” – hangzik az imperatívusz. „Még ha ez nem vezet is igazsághoz, rendez legalább az életet, és nincs ennél igazságosabb” (106/66). Az önmegismerés során az emberi végesség egzisztenciális belátása és elfogadása a helyes erkölcsi magatartás előfeltétele: „Igyekezünk helyesen gondolkodni. Íme, az erkölcs alapelve” (232/347). Ám megnyugváshoz így sem jutunk. Csupán az unalom terhének felismeréséig és vállalásáig. Egy hamis megnyugvásból egy őszinte szorongáshoz.

De vajon nincsen-e megoldása az emberlét paradoxonának egy másik rendben? Vajon a hit nem vezet-e túl az unalmon? A szentek és Isten ugyanis nem, vagy legalábbis kevesebbet szórakoznak, mint mi, átlag halandók: „Ha az ember boldog volna, annál boldogabb lenne, minél kevésbé lenne szórakozott, miként a szentek és Isten” (165/170). Vajon a szentek és Isten túl vannak-e az unalmon? Váltsunk hát rendet, és nézzük meg, hogyan beszél erről Pascal a teológia nyelvén! Lelkivezetettjének, Roannez herceg hűgának egy helyen a magány fontosságát hangsúlyozza. A magány azért nagy érték, mert az „emberi tekintetek előli” visszavonulással Istent utánozzuk. Istent az ember rejtőzködő Istenként ismerheti csak meg, aki nem tárja fel magát, hanem mindig egy „különös és az ember számára áthatolhatatlan titkokba” vonul vissza. A magányba vonulás Istennek ezt a visszavonulását és rejtőzködését imitálja. A magányban azonban nincsen megbékélés. A vallásos magányon éppúgy az unalom uralkodik,

mint a profán magányon, hiszen itt is ugyanúgy két ellentétes erő feszül egymásnak: az alantas vágy, amely lefelé, és Isten iránti vágy, amely felfelé vonzza a lelket. Míg az egyik a szórakozásba, a másik a megnyugvásba csábít. E két vágy erőszakos egymásnak feszülése háborúsághoz, nem pedig megnyugváshoz vezet a lélekben. E háborúságnak pedig ember voltunknál fogva soha nincsen vége, ezért javasolja Pascal, hogy „szánjuk el magunkat e háborúság életünk végéig tartó viselésére, hiszen egyáltalán nincsen béke e földön”⁴

Az unalom legradikálisabb értelmezését a *Jézus misztériuma* című elmélkedésben találjuk. Pascal e mélyen spirituális írása Jézus vívódását idézi meg a Getsemáne-kertjében. Jézus alakját kozmikus magány veszi körül, akit nemcsak tanítványai, hanem Isten is elhagyott. Jézusnak ezen az éjszakán Isten haragjával kell szembenéznie, miközben hiába keres vigasztalást tanítványai körében, akik alszanak. A halállal való szembenézés oly határtalan kínnal jár, hogy Isten Fián kívül földi halandó képtelen lenne elviselni azt. Jézusnak ebben a helyzetben átélt fájalmát hol haláltusaként, hol unalomként írja le Pascal: „Jésus dans l’ennui” (749/553). Ez a mondat nehezen adható vissza magyarul, hiszen az *ennui* jelölése itt már teljesen eltávolodik az unalomtól, hogy csak a mértéktelen szorongást juttassa kifejezésre. Pascal nem azért idézi fel Jézus magányát és halállal szembeni szorongását, hogy megértse, hanem hogy ebből a példából magyarázza az emberi unalmat, és az unalomhoz való viszony általa helyesnek ítélt formáját. „Jézus a világ végezetéig haláltusáját vívja. Ne aludjunk ez idő alatt!” (749/553). Az éberség és összeszedettség az önmegismerésben és magányban együtt virrasztás Jézussal haláltusája közepette. A vallásos magány, amely éppúgy nem jelent megbékélést, mint a profán magány, Jézussal megosztott unalom, az emberlét meghaladhatatlan unalmának vállalása.

4 Pascal, Blaise: *Írások a szerelem szenvedélyéről, a geometriai gondolkodásról és a kegyelemről*, ford. Tímár Andrea és Pavlovits Tamás, Osiris, Budapest, 1999, 226.